

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI
NÉMETH GYULA
OSZTÁLYTITKAR.

XXVI. KÖTET. — 7. SZÁM.

EGY PANNÓNIAI FÖLIRATRÓL

AZ ÁBÉCÉS FÖLIRATOK ÉRTELMEZÉSE

ÍRTA

LÁNG NÁNDOR
TISZTELETI TAG

RENDES TAGSÁGI SZÉKFOGLALÓ
FELOLVASTATOTT 1937. OKTÓBER 11-ÉN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST, 1946.

EGY PANNÓNIAI FÖLIRATRÓL

AZ ÁBÉCÉS FÖLIRATOK ÉRTELMEZÉSE

ÍRTA

LÁNG NÁNDOR

TISZTELETI TAG

RENDES TAGSÁGI SZÉKFOGLALÓ
FELOLVASTATOTT 1937. OKTÓBER 11-ÉN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST, 1946.

Kiadásra ajánlotta :

HUSZTI JÓZSEF r. t.

MORAVCSIK GYULA r. t.

A kiadásért felel Németh Gyula osztálytitkár.

Sylvester Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest. — Felelős vezető: Schlitt H.

Egy pannóniai föliratról.

Az ábécés föliratok értelmezése.

A Carnuntum területén végzett ásatásoknál Petronellben, a táborhely mellett épült polgárvárosban föltártak 1891-ben egy Dolichenus-szentélyt, amelyben az istent ábrázoló szoborművek neki szentelt oltárok között előkerült egy rejtélyes föliratú tábla, illető'eg annak két töredéke.¹ Ez a két töredék a fehér, finomszemcsésjű márványból faragott táblának bal- és jobboldali része, a középső rész kitört, hiányzik. A táblán két sorban gondosan kivésott, a felső sorban 9, az alsóban 82 cm magas, szép monumentális írásban a latin alphabetum betűi olvashatók és pedig a baloldali (31.5 cm magas és 30 cm széles) töredéken fent A, B és a C betű fele, alul M, N, a jobboldalon (31.5×47 cm) fent H, I, K, L, lent T, V, X, Y, Z. A táblának hiányzó része két sorában nyilvánvalóan a D-től G-ig, illetőleg O-tól S-ig szóló betűket foglalta volt magában. Minthogy a betűk elrendezése mértani szabályossággal történt, könnyű a hiányzó töredékek nagyságát s így az egész föliratot táblának eredeti méreteit megállapítani: hossza kb. 130 cm volt, magassága 31.5, vastagsága 3 cm.

A föliratnak volt még egy harmadik sora: a két sorban elrendezett ábécé alatt, a jobboldali töredéken apró, csak másfél cm-es betűkben EX VISU olvasható. Bormann, a fölirat kiadója és az ő nyomán E. Kalinka² fölteszi, hogy ez a harmadik sor csonkán jutott ránk, a az, hogy az „ex visu“ előtt az elveszett középső rész alján még volt szöveg, mely az istennek, akinek a fölirat ajánlva volt, a szokás szerint kezdőbetűivel rövidített nevét és a tábla dedikálójának nevét tartalmazta volna (valami olyasféle: IOMD — G. Spurius Silvanus ex visu).

¹ Arch. epigr. Mitth. 16. 1893, 178 és 216 skv. fig. 15, 15a (Dell, Bormann) — CIL, III 11186. — Carnuntum, Führer⁶ 169 (Kubitschek—Frankfurter). Klio, 2, 1902, 235 (Hülse) — A. H. Kan. Juppiter Dolichenus (1943) 73 no 94.

² Ath. Mitt. 17. 1892. 122.

Ezt a föltevést nem tartom valószínűnek, mert ha ki volt téve az isten neve, az általános szokás szerint kezdené a föliratot, miként például egy hasonló szerkesztésű rómvárosi ábécés föliraton³ az IOMD (Jovi optimo maximo Dolicheno) teszi az első sort s ez után következik az alphabetum, és továbbá azért nem, mert a dedikáló neve a többi, rokon ábécés föliraton is következetesen hiányzik. Van a mi föliratunknak pl. Nápolyban szakasztott görög mása, mely két sorban adja az ábécét, utána csak az ex visunak megfelelő *ἑξέσσαντος τοῦ θεοῦ* olvasható; azaz rajta, mint a miénken sem isten, sem dedikáló neve nem szerepel. Az illető jámbor hívő ugyanis névtelen akart maradni — később látni fogjuk, hogy miért — am'dön ex visu, álomlátás következtében, egy istentől álmában vett parancs folytán, a márványtáblát a szentélyben felajánlotta, ahol az, mint nyersen hagyott hátlapja mutatja, a falba volt illesztve.

Mielőtt kövünk feliratának kultuszbeli értelmezésével foglalkoznánk, rá kell mutatnunk arra, hogy a rajta olvasható ábécé a maga 23 betűjével fontos adalékot szolgáltat a latin alphabetum kialakulásának történetéhez is. Van ugyan még néhány föliratos emlékünknél 23 betűs ábécével: két római titulus (az első az egyik Columbariumból,⁴ a másik a római S. Francesca Romana templomból⁵), egy aquileiai⁶ és egy puteoli fölirat,⁷ két római biztonsági bronzzárra vésett alphabetum,⁸ egy mainzi hamvóder,⁹ meg négy téglá, köztük egy Szombathelyről,¹¹ rákarcolt ábécé sorokkal, de ezek egyike sem datálható olv biztosan és pontosan, mint carnuntumi kövünk, amely a Kr. u. II. század végére, Commodus császár (180—192) korába tartozik. Legfölbbebb a puteoli kő jöhet még tekintetbe, melynek kora a betűk alakja szerint, tehát nem föltétlenül biztos alapon¹² valószínűleg Hadrianus (117—138) idejére tehető, a többi emlék mind sokkal későbbi.

Az ólatin ábécé, mint Cicero (nat. d'or. 2. 37, 93) viláosan mondja, csak 21 betűből állott, *unius et viginti formae litte-*

³ Röm. Mitt. 18. 1903, 80. (Hülßen) F. Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie (1925). 164, 21.

⁴ Röm. Mitt. 18, 1903, 74.

⁵ Röm. Mitt. i. h. 76.

⁶ Röm. Mitt. i. h. 80.

⁷ Röm. Mitt. i. h. 79.

⁸ Röm. Mitt. i. h. 73.

⁹ Röm. Mitt. i. h. 77.

¹⁰ Röm. Mitt. i. h. 84.

¹¹ Röm. Mitt. i. h. 78, 83, 166, 4, 5, 7. Desiardins—Rómer, Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois (1873) 118. no 256. pl. LII.

¹² Cagnat, Épigraphie Latine 4, 5.

rarum. Ezek közül az *i* betű vocalist és semivocalist jelölt, amint az *u* és *v* hang jelölése is egyetlen jeggyel (*v*) történt. Claudius császár észszerű reformja (Diomedes, GL I, 422, 21, Donatus, GL 4; 367, 18, Tac. Ann. 11, 14), melyben a consonans *v* jelölésére is új betűjegyet (digamma inversum) rendelt el, halálával véget ért. Az alphabetum az *x*-szel végződött még a klasszikus korban is, mint ez Suetoniusnak (Aug. 88) Augustus császár titkos írásáról szóló tudósításából kitűnik, sőt még az I. század vége felé is azt olvassuk Quintilianusnál (Inst. or. 1, 4, 9), hogy az *x* betű *nostrarum* (*litterarum*) *ultima x*. Ugyan- csak ötöle értesülünk arról, hogy az *y* és *z* betűk, melyeket *incundissimas ex Graecis litteras*-nak nevez, *quibus nullae dulcius spirant* (2, 10, 28) az első század folyamán kerültek használatba, azonban kizárólag a görög szavak átírásánál. De hogy ezt a két betűjegyet Pompeji pusztulásáig — hogy úgy mondjuk — hivatalosan még nem fogadták be, az iskolában addig nem tanították, azt a sok ábécés graffiti bizonyítja, melyet a pompeji iskolás gyerekek a házak falára firkáltak és karcoltak. Bennök egyetlenegyszer sem fordul elő *y* és *z*, a betűsorok mind *x*-szel végződnek. E két betűnek a latin alphabetumhoz való esatolására vonatkozólag épp a mi carnuntumi ábécés föli- ratunk szolgáltat fontos időbeli bizonyítékot. Ennek biztos com- modusi kora mint terminus ante quem, kiegészítve a fentemlí- tett puteoli titulushoz valószínű hadrianusi dátumával, bizo- nyossá teszi, hogy az új, 23 betűs alphabetum csak a Kr. u. II. században alakult ki,¹³ hogy aztán a későbbi grammatikusok- tól (Terentianus Maurus, de litteris 247) ilyképpen kodifikálva, az antik kor végéig érvényben, s változatlanul, 23 betűjével — még mindig külön *j* és *u* nélkül — származzék át az ókeresz- tény liturgiába és éljen máig is így a *Pontificale Romanum*¹⁴ előírásában, a templomszentelés szertartásában, amelynél a latin ábécé is szerepel.

Amilyen világosan értékesíthető föli- ratunk az írástörté- net szempontjából, annyira homályos és nehezen magyarázható az ábécé rajta, mint templomban elhelyezett, az istenségnek szóló fogadalmi adományon. Mert hogy Juppiter Dolichenus- nak szentelt donarium, azt lelőhelye, leletkörülményei, a vele együtt talált föli- ratok tanúsága és a rajta olvasható *ex visu* kétségtelenné teszik. De miért, milyen célzattal vésette a név- telenül maradt adományozó a márványra épp a betűsört, amely- nek értelme rejtély számunkra, amelynek némasága ellentét- ben áll a számtalan egyéb, szentélyekből előkerült fogadalmi kövek szokásosan nyílt beszédű föli- rataival? Azok ugyanis, ha

¹³ Kalinka, Ath. Mitt. 17. 1892. 122.

¹⁴ Mechliniae 1895. 350.

votumul, kérésként ajánlották fel, világosan megmondják, hogy a dedikáló vagy dedikálók milyen szándékkal, milyen célból szentelték azt a bizonyos követ, oltárt vagy szoborművet az istenségnek, *do, ut des*: a maguk vagy hozzátartozóik egészségéért, hivatal vagy méltóság eléréseért, háborúból való szerencsés visszatéréseért, a császár vagy előjáróik üdvéért stb. (*pro se et suis, pro itu et reditu, pro felicitate et incolumitate, pro salute imp. Caesaris v. domus divinae*) alapították; ha pedig votum solutumok, a kérés teljesülése után készültek, a *do cum dederis* elv szerint megnevezik az okot, amiért fogadalmukat most oltár vagy szobor állításával, vagy más adománnyal hála-lásan és öröme-st (*libens laetus merito*) beváltják: *quod gravi morbo liberatus, quod salvus et incolumis regressus est, ob victoriam, hostibus caesis, ob merces conservatas, ob honorem v. sacerdotium* etc.

Mivel feliratunk mitsem árul el rendeltetéséről, föltevésekre vagyunk utalva. Bormann,¹⁵ a kő kiadója, abból az elgondolásból kiindulva, hogy fogadalmi ajándék csak akkor lehet kedves az isten előtt, ha a fölajánlás célját, okát világosan fölünteti, s így ezt, ha szavakkal nem teszi, érthetően kell hogy szemléltesse, úgy véli, hogy az ábécé a felajánlónak foglalkozását vagy tudását akarja megjelölni, azaz, hogy titulusunk föliratokat véső kőfaragónak, *marmorariusnak* lehetett az ajándéka, ki kenyeret adó foglalkozásának mesterségbeli remekével akart kedveskedni istenének, vagy esetleg egy *magister litterariusé*, ki írástudásának elemeit szentelte neki hálaból. Ez utóbbi magyarázat egyébként a kisázsiai föliratokat kiadó Newtontól ered, ki az Apollon kalymnai templomában lelt hasonló, de görög ábécés föliratról azt mondta, hogy „talán egy tanító-mesternek exvotója“. A föliratnak mesterségbeli remekműként való magyarázata modern gondolatnak az átvetítése az ókorba, amit a fogadalmi ajándékok antik gyakorlata nem igen támogat. Mintha Bormann maga is ezt érezte volna, amikor egy más magyarázat lehetőségét is említi. Azt t. i., hogy az alphabetum az ajánláshoz szükséges, de az ajánlótól pontosan nem ismert szavak pótlásaként van alkalmazva, mivel a betűsor a *πάρτα στοιχεία*, az összes szavak alakításához való elemeket magában foglalja, közvetve tehát mindazt, amit a hívó istenének mondani akar s amit az istenség (s csakis az, könnyen kiolvashat belőle).¹⁶ Szerinte így volna magyarázandó az egyik római colum-

¹⁵ Arch. epigr. Mitth. 16, 1893, 216.

¹⁶ Nyilvánvalóan Bormann ezen gondolata alapján mondja Veidinger Gy. (A keleti vallások emlékei Pannoniában, Budapest, 1930. 10.): Az egyik (carnuntumi) emléken az abc betűinek felsorolása van, azzal a valószínű elgondolással, hogy az isten a neki szóló imádságot az abc betűiből kiolvassa.

barium mellett talált márványtábla: CIL VI 6831, melynek mindkét oldalán négyszer-négyszer olvasható a latin ábécé s a hátoldalon azonkívül még DMS (Dis Manibus sacrum). Az a körülmény azonban, hogy a márványlap alul szabálytalanul rézsútosan tört és hibás, s a betűsorok a kőnek törött formájához alkalmazkodnak s teljesekek, világosan mutatja, hogy nem eredeti fölirattal van dolgunk, hanem egy eldobott, értéktelen tört lappal, amelyen egy kőfaragó inas magát az írásban gyakorolta.¹⁷ A DMS is így került a köre, gyakorlatként, mert ezt a három betűt kellett leggyakrabban a sírtáblákra vésnie, akár csak egy debreceni kőfaragónak az ABFRA (= a boldog feltámasztás reménye alatt) betűket, amint egy római marmorarius cégtáblája is így szól (CIL VI, 9556) *DM titulos scribondos vel siquid operis marmorari opus fuerit hic habes*.¹⁸

Mint hogy a carnuntumi alphabetumos titulus nem áll magában, hanem szépszámú teljes vagy részleges ábécés fölirat maradt ránk görög és római vázákön, köveken és graffitikben, sőt, a pogány antik szokás folytatásaként ökeresztény emlékeken is, értelmezésénél ezek tanúságát is figyelembe kell venni. Ezekkel az emlékekkel többen foglalkoztak: G. De Rossi,¹⁹ E. Kalinka,²⁰ Ch. Huelsen,²¹ F. Dornseiff,²² akik azonban a kövünk támasztotta kérdésre nem adtak kielégítő feleletet. Albrecht Dieterich, a neves vallástörténész is behatóan tárgyalta ezt az emlékesoportot,²³ a nélkül, hogy Alphabetzauber néven ismert magyarozatával, bármennyire apodiktikusan is adta elő, a kérdést megoldotta volna.

Dieterich szerint helytelenek elődeinek magyarozatai, az az eljárásuk, hogy az ábécés föliratok közül egyeseket mesterek vagy inasok íráspróbáinak, írásgyakorlatainak, másokat pusztá dekorációknak minősítenek, egy-kettőnél sacralis célt, a késő emlékeknél pedig szimbolikus értelmet tételeznek föl, mert úgy gondolja, hogy az ábécés föliratokra vonatkozó értelmezés csak akkor lehet helyes, ha valamennyi emlékre egyformán és mindig illik, pedig — állíthatjuk vele szemben — ezek célzata a századok folyamán és az alkalmazás nagyon is különböző körei-

¹⁷ Amint ezt már De Rossi (Bullett. di arch. crist. 1881, 131.) megállapította: *essa ci offre gli esercizi d'un discente d'arte lapidaria*. Kalinka föltevése, hogy ez ábécének szimbolikus értelme lehet (Ath. Mitt. 17, 1892, 122.), alaptalan.

¹⁸ Daremberg—Saglio, Dictionn. 3. fig. 4835.

¹⁹ Bullettino di archeol. crist. 1881, 130.

²⁰ Athen. Mitt. 17, 1892. 101.

²¹ Röm. Mitt. 18, 1903, 73.

²² Das Alphabet in Mystik und Magie³ (Berlin) 1925.

²³ Rhein. Mus. 56, 1901, 77—105., Arch. für. Rel. Wiss. 7. 1904. 524. (= Kleine Schriften 1911, 202—233).

ben ugyancsak módosulhatott, amint nyilvánvalóan módosult, természetesen azt akkor, amikor ez a szokás átszármazott a keresztény korbba és liturgiába. Ő ezt sem fogadja el, hanem egy sorba állítván a *στοιχειῶν* igének bizantinkorú jelentését, az „elvarázsolni“ jelentést a betű nevével, a *στοιχεῖοι*-nal – (az újjöi ögben *στοιχειῶν* annyit tesz mint szellem, kísértet, démon) – azt mondja, hogy miként az irodalom kezdetén ott van a varázsdal, varázsigé, miként eleinte, az analfabéta ember szemében az írás valami esodás, rejtelmes, titokzatos művészet, úgy az ősi népi felfogás mindenütt, Kelettől az északgermán népekig az érthetetlen írásjegyeknek (runáknak) mágikus varázserőt tulajdonított; innét van, innét érthető, hogy a betűket, betűsorokat apotropaikus vagy defixiók célzattal lehetett használni; azóta is mindvégig így kell tehát emlékeinkben azokat, valamennyit, érteni és értelmezni, hogy mint mágikus, varázserejű jegyek a démonok elűzésére, baj vagy megigézés elhárítására szolgáltak, avagy mint defixiók, elátkozási jegyek az ellenség megrontására alkalmaztattak. Ez az Alphabetzauber, mely szerinte a graeco-italiai kultúrkör minden ábécés emlékére érvényes; azaz a Kr. e. VI. századi vázán, vagy a római császárkori márványtáblán olvasható ábécé éppúgy, mint az ókeresztény emlékeken szereplő latin és görög alphabetum sem egyéb, mint apotropaion, mágikus, bűvös hatású védelem a gonosz szellemek ellenében.

Neves kutatók²⁴ ábécés emlékek kapcsán gyakran utalnak a Dieterich-féle Alphabetzauberre, a nélkül azonban, hogy világosan jeleznék, vajjon helyesnek tartják-e azt a magyarázatot, s így mindenképpen érdemes a kérdésnek elemzése és tisztázása.

Nem szólva arról, hogy Dieterich varázslatos célzatot. Alphabetzaubert lát ott is, ahol, miként azt Hülsen, De Rossi és mások kétséget kizáró módon kimutatták, egyszerűen iskolásgyerekek firkálásával, vagy a rendszeres betűkombinációk esetén az antik auctorok (Quint. Inst. or. 1, 1, 25) tudósításaiból ismeretes iskolai írásgyakorlatokkal,²⁵ máskor meg fölíratvésők írásainak íráspróbálgatásaival, avagy téglavetők játékos karcolataival, a zárrakra alkalmazott ábécés vereteknél pedig a biztonsági zár titkos beállíthatásával van dolgunk,²⁶ az ezeken

²⁴ Cumont. Fouilles de Doura-Europos (1926) 119. Ruggiero, Dizionario epigrafico s. v. Dolichenus, II, 1936. Wissowa. Religion u. Kultus d. Römer (1912) 362, 7. Dornseiff, i. m. 77. stb.

²⁵ Dornseiff, i. m. 17. Anm. 2.

²⁶ Röm. Mitt. 18, 1903, 73. sk. (Hülsen. A római történetnek és intézményeknek ez a kiváló kutatója tanulmányában megállapítja, hogy az alphabetum varázsserejéről föltételezett hit római földön egyáltalában nem létezett.)

felül fennmaradó ábécés emlékeknek kizárólagosan mágikus célzatú magyarázatát sem lehet elfogadni.

A ránkmaradt száz meg száz görög-római apotropaion közt van több márvány- és terrakottarelief,²⁷ arany-ezüst médailon, nyaklánc, gemma,²⁸ továbbá a római Mater denn magna-szentélynek in situ talált mozaikja,²⁹ amelyek valóságos mintakollekcióban mutatják be mindazt a sokféle tárgyat, fegyvert és szerszámot, ásványt és állatot, testrészt és gesztust, amit varázs'at és gonosz szellemek elleni védelemre hatásosnak tartottak, de mágikus betűsort, avagy egyes betűket hiába keresünk rajtuk. Ha olyan általános lett volna azoknak ilyen célra való használata, amint azt Dieterich állítja, legalább egyik-másik emléken szerepelnének. Igaz, vannak betűkkel vagy betűcsoportokkal teleírt apotropaionok: a gnosztikus Abraxas-gemmák³⁰ és a szintén keleti eredetű amulettek, amelyek az ú. n. Ephesiae litterae-, *Ἐφεσίου γωάμματα*-kal³¹ vannak teleírva, ámde ezeknek sajátossága, s ebben látom az alapvető, döntő jelentőségű különbséget, mely őket a többi betűs, ábécés-emléktől elválasztja, az, hogy nem ábécés föliratok, hogy soha sem mutatják az ábécé rendjét, hanem az egyes betűket összeviszsa, érthetetlen, néha kiejthetetlen szócsoportokba foglalva tüntetik fel. Varázserejük épp abban rejlik, hogy lehetetlen rendű betűcsoportjaikat éppoly nehéz kimondani, mint ismételni, eltanulni.

Az ábécés föliratok megfejtésének legfőbb akadályja, hogy az antik írók nem igen szólnak róluk. Csak későn, Kr. u. 200 körül kapunk ide vonatkozható adatot, mégpedig keresztény írónál, Clemens Alexandrinusnál.³² A hellenisztikus korú kerkyrai Apollodorosra való hivatkozással idézi Branchos jósnak himnuszát, amellyel az a miletosiakat a dögvésztől megmentette. Branchos babérleveleket szórt a tömegre s így kezdte énekét: Kérjétek, gyermekek, a messzelövő istent és a messzelövő istennőt! Amire a nép kórusban ezekkel a szavakkal válaszolt:

*βέδν ζείν χείρ χείρ κλιχρον σφίξ
καεξβίχ θύπτης φλεγμό δροίφ*

²⁷ Woburni márványrelief: Daremberg—Saglio, Dictionn. II. fig. 2887. Cagnat—Chapot, Manuel d'arch. rom. II. fig. 449. — Nápolyi terrakotta-re'ief: Daremberg—Saglio, i. m. I. fig. 306.

²⁸ Keresi collier: Daremberg—Saglio, i. m. I. fig. 310. Médailon: Cagnat—Chapot, i. m. II. fig. 451.

²⁹ Bienkowski, Eranos Vindobonensis (1893) 286. Leipoldt, Religionen in d. Umwelt d. Urchristentums (1926) fig. 156.

³⁰ Daremberg—Saglio, i. m. I. fig. 21—23.

³¹ Samter, Religion d. Griechen (1914) fig. 37. Daremberg—Saglio, i. m. I. fig. 303.

Ennél a le nem fordítható, mert nagyobbbrészt értelem nélküli betűcsoportokból alkotott két sornál az a jellemző, hogy mindegyik az ábécének 24 betűjéből áll, azokból vannak az érthetetlen szó-, ill. betűcsoportok összeállítva. Ott nyilvánvalóan az ábécében, annak kétszer ismételt teljességében, de egyúttal betűinek szándékos összevisszaságában rejlik a varázslatos cél és erő, éppúgy, mint az Abraxas-gemmák vagy az Ephesiae litterae hókusz-pókuszos betűcsoportjaiban. Ezek a betűkonglomerátumok, amelyeknek összeállítását, összeállításuknak titkát csak egy ember, a varázsló, vagy a jós ismeri, amelyeknek minden rendtől eltérő, különös, alig ismételhető csoportosítása érthetetlen és titokzatos, tehát varázslásra alkalmas, a mágia körébe tartoznak. Velük szöges ellentétben állóknak látom a carnuntumi s a vele rokon néhány föliratot, mert azok gondosan megőrzik az ábécé hagyományos és állandó, mindenkinek ismert rendjét, melyet bárki, még a gyermek is könnyen elmondhat. Alphabetumainak világos, közismert rendje híjával van a titokzatosságnak, rendkívüliségnek, bonyolultságnak, ami a varázsigéknek kritériuma. S azért ki is kell őket venni a mágikus formulák köréből s más körben keresni alkalmazásuknak nyitját.

Erre nézve útba igazít eredetük, hovatarozásuk közösége. A carnuntumiról már elmondottuk, hogy Juppiter Dolichenus kápolnájának fölszereléséhez tartozott. Rajta kívül még három titulus tartozik ide. A carnuntuminak legközelebbi rokona a római forum melletti Santa Francesca Romanában 1901-ben talált márványtábla,³² melynek két sorba foglalt 23 betűs alphabetuma fölött az ajánlás: IOMD félreérthetetlenül mutatja, hogy ugyanennek az istenségnek valamelyik szentélyéből való. Szerkesztésében és elrendezésében pontos, de görög szövegű mása pannóniai kövünknek a már említett nápolyi fölirat,³⁴ amelyen a két sorba foglalt görög 24 betűs ábécé után az *ex visu*-nak megfelelő *ἁλεῖσσαντος τοῦ θεοῦ* olvasható, úgyhogy kiadója, Hülsen, fölötte valószínűnek tartja, hogy ezt az anathémát dolichenushívó ajánlotta föl. Ha nem is biztos, hogy épp ennek az istennek szólt, bizvást föltehető, hogy szíriai baalnak volt dedikálva: a sinus Puteolanus kikötővárosainak nagyszámú szíriai kereskedelmi telepein a föliratok tanúsága szerint a keleti kultuszok nagyon el voltak terjedve.³⁵ Innét való a harmadik, Puteoliból származó, a carnuntumival alakra és

³² Dornseiff, i. m. 69. Hild: Daremberg—Saglio II, 639, b.

³³ CIL VI 3670. Hülsen, Röm. Mitt. 18. 1903, 80.

³⁴ Röm. Mitt. 18. 1903, 74. V. ö. hozzá Dieterich, Arch. f. Rel. Wiss. 7. 1904, 524 = Kleine Schriften 229.

³⁵ Parvan, Nationalität d. röm. Kaufleute. 112.

írása szerint is szorosan egyező titulus,³⁶ amelyen a latin, négy sorban elhelyezett ábécét kétoldalt odavésett és festéssel részletezett koronás kígyópár szegélyezi. Az antik hívő ezekről a kígyókról természetesen rögtön tudta, hogy kinek szól az ajánlás, de nekünk sem rejtély, mert az ágaskodó kígyónak ez a tipikus alakja keleti istenekre utal, Sabaziosra, vagy még inkább Dolichenusra, kinek egy moesiai fölirat köve³⁷ reliefben a fenti típus mását tünteti fel. A kígyó jellemző módon Dolichenus több más emlékéen is szerepel: a szófiai múzeum háromszög alakú bronzlemezén,³⁸ a szíriai Mashtalában talált feliratos reliefen,³⁹ a chesters-i (Cilurnum) torsón, melyet eddig tévesen Kybele-szoborhoz tartozónak vélték, de amely kétségkívül Dolichenus-szobor talapzatának töredéke.⁴⁰ Végelemzésben tehát mind a négy fontos ábécés fölirat Keletre utal. Ha nem is tulajdoníthatjuk mind a négyet teljes bizonyossággal Dolichenusnak,⁴¹ annyi kétségtelen, hogy egytől-egyig keleti kultusszal, keleti vallással vannak kapcsolatban.

Ezek a keleti vallások misztérium-vallások s így a szentélyeikben előforduló rejtélyes ábécé-föliratokban természetesebb, észszerűbb misztikumot, mint mágiát keresni. Két szentély tanúságának szembeállításával akarom tételemet magyarázni. Mindkettő keleti istenségeké és kora szerint nem esik messze egymástól. Az egyik az Antoninus-korabeli római, már fentebb említett Mater deum magna-templomnak (az ú. n. basilica Hilariana-nak) eredeti elhelyezésében, a küszöbnél talált mozaiképe (l. 29. jegyzet), melyet magyarázó fölirat kísér. A másik a nemrég föltárt Dura-Europosnak művészeti és vallástörté-

³⁶ Röm. Mitt. 18, 1903, 73. Kan, Jupiter Dolichenus (1943) 123 n° 213.

³⁷ Karaorman. Kan i. m. 51 n° 11.

³⁸ Germania 22, 1938, 12. Taf. 4. (Kazarow.)

³⁹ Cumont, Études syr. 192. fig. 69.

⁴⁰ Laureae Aquincenses II. (D'iss. Pann. II, 11) 177. 59. jegyzet (Láng). V. ö. Kan i. m. 131. n° 237. G. Macdonald, Proceedings Soc. Antiqu. Scotland 66 (1931—2) 276. — Kígyók szerepelnek tartókul a háromszögletes Dolichenus-votívtablákon, melyeket Brigetióból, Mauer a/d. Urnból és Zugmantelből ismerünk (Kan i. m. n° 80, 119, 120, 292). — A Mithras-kultuszban szereplő kígyókról: Öst. Jh. 1936, 30 (Swoboda).

⁴¹ Hü'sen (Klio, 2, 1902, 235) érdekesen kommentálja a fentemlített S. Francesca Romana-i ábécé-föliratot: Man wird es nach dem neuen Funde nicht als Zufall betrachten können, dass der Gebrauch des Alphabets zu sakralen und mystischen Zwecken sich im Kulte des Dolichenus... findet. Es scheint mir dem Charakter der unglaublich schreibfauleu (Mommsen PG V, 460) Syrer angemessen, dass sie die Gepflogenheit hatten, ihrem Baal manchmal das Alphabet inschriftlich zu stiften, woraus sich der Gott dann selbst alle möglichen Gebete und Wünsche zusammenstellen konnte.

neti szempontból egyaránt nagyfontosságú, a Kr. u. I—III. századból való emlékei közé tartozik. Ott, az Euphrates-menti szíriai városban az eddig ismert legrégebb (Kr. u. 232), bibliai jelekkel kifestett keresztény templom, egy Mithraeum, egy Dolichenum, egy zsidó zsinagóga és különféle görög-római és szíriai szentélyek⁴² szomszédságában föltárták a palmyrai istenségek szentélyét, melynek freskói különböző istenségeket s nekik áldozó hívőket ábrázolnak, a Kr. u. III. századba datálható képsor alá pedig oda van festve a teljes görög alphabétum. Ez az első, egyetlen ábécés fölirat, melyet eredeti elhelyezése helyén ismertünk meg s azért tanúsága különösképpen jelentős.⁴³

A Kybele-templom mozaikképe, melynek mágikus célzatát fölirata: *Intransibus hic deos propitios et basilicae Hilarianae* világosan kimondja, védelmet akar biztosítani a bazilikának nevezett szentélynek és látogatóinak, s azért lándzsától átdöfött szem körül (malocchio) ábrázolja azokat az állatokat, dolgokat (skorpió, kígyó, bagoly, oroszlán, medve, olajág stb.), amelyeknek az antik néphit Keleten, Egyiptomban és Elő-Ázsiában éppúgy, mint a graeco-latin kultúrkörben az írók és az emlékek (amulettek, phylakterionok) tanúsága szerint bajhárító, démonűző varázserőt tulajdonított, amelyek vizuálisan kifejezett varázsigék voltak. Az apotropaionok e gazdag, klaszszikus együttesében betűnek vagy betűcsoportnak nyoma sincs. Ha mármost egy másik, szintén keleti istenségnek ugyanabból a korból való szentélyében, Dura-Europosban, másfajta ábrázolásokkal kapcsolatban teljes rendű ábécét találunk, amely a palmyrei trias és más istenképek, meg áldozati jelenetek alatt a szoros értelmében aláírásként van alkalmazva, joggal feltehetjük, hogy itt más értelemben szerepel. Miként amott a felirat a mellette ábrázolt mágikus jelképek értelmének szavakba foglalását adja, úgy itt is az alphabetumos aláírást a képsorral kell kapcsolatba hoznunk. Mivel pedig ez nem varázsjelekből áll, hanem isteneknek és szent rítusoknak ábrázolásából, amelyet az aláírás nyilvánvalóan magyarázólag kísér, már nem gondolhatunk primitív apotropaikus,⁴⁴ hanem valami fejlettebb, szimbolikus célzatra. Van is rá alapunk, adatunk.

⁴² O. Eissfeldt. Tempel und Kulte syrischer Städte in hellenist. röm. Zeit (1941) 113 sk. Gnomon 1937, 231, 234.

⁴³ F. Cumont, Fouilles de Doura-Europos (1926) 119. pl. XLIX. — Leopoldt, Die Religionen in der Umwelt des Urchristentums (1926). XV. u. Abb. 114.

⁴⁴ F. Cumont az előbbi jegyzetben idézett helyen kizártnak mondja azt a lehetőséget, hogy a képsor alatt levő ábécének a templomavatás cerimóniájához lett volna valami köze, hogy a betűsört apotropaikus céltalattal alkalmazták volna a templomavatásnál szokásos exorcizálásnál.

E korban írja a Tertullianus neve alatt járó *adversus omnes haereses* (15) ismeretlen, a gnosztikusok ellen hadakozó szerzője, hogy az igazság teljesen és tökéletesen az ábécé betűiben foglaltatik: *...novam haeresin ex Graecorum alphabeto componentes. Negant enim veritatem sine istis posse litteris inveniri, immo totam plenitudinem et perfectionem veritatis in istis litteris esse dispositam.*⁴⁵ A gnozis misztikus tanai keleti szíriai elemekkel vannak szaturálva. Keleten pedig az ábécének régtől fogva nagy volt a tekintélye, mert az írást ott isteni találmánynak, Bábelben Nebo, Egyiptomban Thot-Isis adományának tartották, melyet a papok rendje titokként őrzött s csak felnőttekkel, kiválasztottakkal közölt, ellentétben Görögországgal, ahol az írásnak nem volt istene, *εἰρηνίς*-e — annak Keletről való átvételét el is ismerték a betűk elnevezésével: *αἰνιχίαι (γοήμματα*, Her. 5, 58) — és ahol annak tudása és tanítása nem volt korlátozva. Keleten az írásjegyeknek isteni eredetük folytán szent, misztikus jellegük volt, minden tudás és bölcsesség szimbólumait látták bennök. A betűmisztika onnan származott, ahonnan a betűk: Keletről, és ez a misztika a keleti hatások hullámaival terjedt el, amelyek már régebben, de különösen Nagy-Sándor óta az antik világot elárasztották.⁴⁶ Ha mármost tudjuk, hogy a szóbanforgó alphabetumos fölirataink, a carnuntumi és főntebb felsorolt társai, szíriai kultuszokból erednek — a dura-europosi szintén szíriainak számítandó — lehetők kell tartanunk, hogy a gnosztikus gondolat, amely szerint az ábécé magában foglalja az igazság teljét, szolgált alapul a betűsornak rituális alkalmazásához. Az alphabetum misztikus értelméről, mély tartalmáról szóló gondolat egyébként a Hieronymus keresztény irodalomtörténetét folytató Gennadiusnál (V. század) is előfordul,⁴⁷ ki a kolostoralapító Pachomiusról megjegyzi: *scripsit et ad collegas.. epistulas, in quibus alphabetum mysticis tectum sacramentis velut humanae consuetudinis excedens intelligentiam clausit.*

Gennadiusnak és Pseudo-Tertullianusnak az alphabetum misztikus értelméről adott tanúságtételét kiegészíti a betűszimbolika klasszikus példája, az apokalyptikus *ΑΩ*, amely — jellemző módon — éppúgy, mint a dura-europosi és a dolichenusi alphabetumok, keleti eredetű, Kis-Ázsiából való. Ott írta, kis-

még pedig annál az egyszerű oknál fogva, mert a freskó és az alatta levő ábécé sokkal későbbi a szentélyépítésnél, a szentélyavatásnál. Tehát az ábécé nem mágikus, exorcizáló jellegű, hanem más értelme kell, hogy legyen.

⁴⁵ Dieterich, Rhein. Mus. 66, 1901, 100. v. Kleine Schriften 223.

⁴⁶ Dornseiff i. m. 155.

⁴⁷ Script. eccl. 7. E. Kalinka, Ath. Mitt. 17, 1892, 124. Dornseiff. i. m. 71.

ázsiai egyházközségekhez intézte János evangelista Apokalypsisát, amelyben ünnepélyesen háromszor is elmondja a Messiással: 1, 8. *ἐγὼ εἰμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ* — 21, 6 *ἐγὼ εἰμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος* — 22, 13 *ἐγὼ εἰμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος.* ami nemcsak azt jelenti, hogy én vagyok a múlt, jelen és jövő; a kezdet és a vég, azaz a pogány-antik Aion istennek megfelelő keresztény aeternus deus, hanem a betűsor e rövidített, összefoglaló jelzésével tudomásul adja, hogy ő a mindenség; a *κόσμος* első *στοιχεῖοι* -jától az utolsóig bennefoglaltatik minden,⁴⁸ amint Pseudo-Tertullianus fentidézett helye folytatásában mondja: . . . *totam plenitudinem et perfectionem veritatis in istis litteris esse dispositam. Propter hanc enim causam Christum dixisse „Ego sum Α et Ω“.* De Rossi⁴⁹ a IV. század óta labarumokon, érmeken és képeken sűrűn szereplő *αω*-ban, mely szerinte l'equivalento preciso dell'alfabeto, az isteni ígének, a keresztény tan elemeinek szimbolikus megjelölését látja s a Dieterich-féle mágikus, Alfabetzauber-es értelmezéssel ellentétben így magyarázza az ókeresztény sírköveken és vázákön előforduló ábécék használatát.

Kiindultunk volt abból, hogy egy szíriai isten pannóniai szentélyébe alphabetumos fölirat került el, amely az istenségnek fölajánlott anathema. Iparkodtunk kimutatni, hogy az ábécé a föliraton nem mágikus célzattal, hanem misztikus értelemmel alkalmaztatott. Különböző tanúságokkal igazolhattuk, hogy a betűsornak misztikus jelentésben való használata Keletről, Szíriából származott át Nyugatra. Ha meggondoljuk, hogy az első keresztény egyházközségek kis- és előázsiai népek körében, szemiták, szíriaiak, phrygiaiak stb. között alakultak, amely népek vallásai mély és megnyugtató engesztelési és másvilági tanaikkal, rításaik és liturgiáik szépségével nagy hatást és vonzóerőt gyakoroltak, érthetőnek fogjuk találni, hogy a keresztény egyház e keleti vallásokból bizonyos dolgokat átvett és azokat új értelmezéssel saját rituáléjába átültette.⁵⁰

Ezt tartva szem előtt, nem csodálkozhatunk, ha az alphabetum használatával az ókeresztény egyház szertartásai körében is találkozunk. A Sacramentarium Gregorianum liturgi-

⁴⁸ Dornseiff, i. m. 123. Dieterich, Kleine Schriften 223.

⁴⁹ Bul'ettino di archeologia crist. 1881, 140.

⁵⁰ Innét van — mondja Cumont — (Die orient. Religionen im röm. Heidentum, 1910, XI), hogy a kereszténységben és a keleti misztériumos vallásokban közös ritusok kutatása rendszerint a hellenisztikus Keletre utal bennünket, ez szolgáltatja a meg nem fejtett rejtélyek megoldásához a kulcsot.

kus kézikönyv, mely a régóta gyakorolt főpapi szertartásoknak a VIII. században történt kodifikálását adja, a templomszentelés cselekményei közt előírja — mint ez a Pontificale Romanum szerint ma is változatlanul érvényes — hogy a püspök a templom padozatán a hamuval hintett crux decussata-nak (Andráskeresztnek) egymást a hajó egész szélességében keresztelő két vonalába pásztorbotjával némán, kísérő szavak nélkül beírja a latin ábécé 23 és a görög ábécé 24 betűjét, amint azt a római Basilica dei Santi Apostoli padlózata tartós ábrázolásban is mutatja. Dieterich Alphabetzauber-es nagy tanulmányát⁵¹ e szertartás leírásával zárja, lenyomatván hozzá a Pontificaléből a két alphabetum alkotta kereszt rajzát. Az egész természetesen szintén mágikus szelleműzésnek minősíti, aminek bővebb megokolását feleslegesnek tartja, mert ezt a magyarázatot számára kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a templomszentelés folyamán, az ábécé-írás után ördögűzés következik, amikor t. i. a püspök e szavakkal szenteli meg, ille'oleg avatja démonűzőkké a sót és a vizet: *Exorciso te, creatura salis... aquae, ut sanctificeris... ad expellendas omnes daemonum tentationes, , , , ut repellas diabolum a termino iustorum, ne sit in umbraculis huius ecclesiae et altaris.*⁵² Majd hozzáfűzi Dieterich: Wie die Alphabete offiziell von der Kirche ausgedeutet werden, weiss ich nicht. Ez nyilvánvalóan nem érdekli — ami egyházi ritusról lévén szó, mindenesetre különös eljárás. Ámde Dieterichnek egyetlen érvét, bizonyítékát megdönti az a tény, hogy a szertartásban az alphabetum leírása és az exorcismus nem közvetlenül egymás után következik, amint ő a dolgot beállítja, nem két folytatásos cselekmény; a kettő nem is kapcsolható össze, mint ő teszi, mert az ott két külön, egymástól független ritusrészlet, amelyek közbeiktatott, más tárgyú szertartással, az oltárszenteléssel vannak egymástól elválasztva.⁵³ Ellene mond a Dieterich-féle értelmezésnek az ábécés-kereszt írásakor énekelt antiphona is. Ez a kísérő karének tudvalevőleg mindig az illető liturgikus cselekményre vonatkozik: a szóbanforgónak szövegében (I. Cor. 2, 11. *Fundamentum ponere... Domus Dei. porta Coeli*⁵⁴) pedig szelleműzésnek, vagy hasonló gondolatnak nyoma sincs.

Ha az Alphabetzauber szerzője figyelembe vette volna a liturgia-kommentárokat — hivatalos egyházi magyarázat, mint Dieterich fölteszi, nincs is — látta volna, hogy egyikük sem hozza

⁵¹ Rhein. Mus. 66, 1901, 77 sk. = Kleine Schriften 202 skv.

⁵² Pontificale Romanum (Meehliniae 1895) 352.

⁵³ Pontificale Rom. 351. Mihályfi Ákos, A nyilvános istentisztelet.⁴ 1933, 193 skv.

⁵⁴ Pont. Rom. 348.

összefüggésbe az ördögűzésekkel és sóval, világos szavak kísértében végzett szertartását az ábécé írásával, pedig utóvégre ezen a téren az ő véleményüket mégis csak számba kell venni. Egyesek⁵⁵ szerint azért írja a püspök az ábécét görögül és latinul — régebben még héberül⁵⁶ is — a templom padlójára, hogy a keresztény tannak a maga két (illetve három) fő nyelvén való szimbolikus jelzésével kifejezze, hogy ezt a tant minden nyelven kell hirdetni s hogy Krisztus országába minden nemzet hivatalos. Ildefonso Schuster, milánói bíboros-érsek, kinek Liber sacramentorum-ja a vezető liturgia, a hamuba írt betűs keresztben Krisztus monogramját látja,⁵⁷ melynek kísérő apokaliptikus betűiből (ΑΩ) fejlődött ki a teljes alphabetum írása. s miként — mondja — a katechumenek tanítását az ΑΩ-s emblémával kezdték,⁵⁸ úgy és azért írták a iniciatiót utánzó templomszentelésnél ezt, a tant jelképező emblémát, ill. az ezt feloldó teljes betűsört a templom padlójára, ami annak megszentelését jelenti, az ábécé a tant jelenti, mert általa történik a tanba való bevezetés: ezt jelképezi. Ugyanezen okból találjuk a tant jelképező ΑΩ-t, ill. az egész ábécét ókeresztény sírkövekre, meg keresztelő edényekre írva. Az ábécé hamuba írásában az egyházi magyarázók általában szimbolikát, nem pedig mágikus célnak látnak. A püspök a templomszenteléskor András-kereszt alakjában a földreszórt hamuba pásztorbotjával azért írja be az ABC összes betűit, hogy „jelképesen kifejezze: itt a templomban a gyarló, hamuba omló ember megkapja az Írás teljességét, az egész kinyilatkoztatást, hogy eljusson a pásztor (egyház) irányításával mindennek Kezdetéhez és Végéhez, az Alfához és Omegához”.^{58/a} Egyszóval az ábécé jelképezi a vele leírható egész keresztény tant, az Írás teljességét.

Rossi és Leclercq⁵⁹ szerint a hamukereszt a római agrimensortól a fölmért területekbe rajzolt crux decussata vonalainak felel meg, amelyekben betűkkel jelezték volt a méreteket, a ritus tehát a római consignatiós eljárásnak volna utánzása s a terület birtokbavételét jelenti. Ez a római párhuzammal való magyarázat azonban nem helytálló, hisz' a területnek birtokba-

⁵⁵ Pl. V. Thalhofer, a Handbuch d. kath. Liturgik neves szerzője Wetze — Welter Kirchenlexikon-jában,² 7, 727. A hazaiak közül dr. Takáts Ernő szíves levélbeli közlése szerint.

⁵⁶ Cabrol—Leclercq, Dictionn. d'archéol. chrétienne et de liturgie. S. v. abécédaire 57: quia ecclesiastica doctrina Hebraico, Graeco Latinoque sermone utitur, maxime ideo a quibusdam episcopis tria haec alphabeta conscribuntur.

⁵⁷ Lib. sacram. I. 164.

⁵⁸ Cabrol, Dictionn. i. h. 53.

^{58/a} A Szív (szerk. Reisz Elemér S. J.) 39. 1945 22. szám. 2.

⁵⁹ Bull. di arch. crist. 1881. 128 és Cabrol, Dictionn. IV. 1, 389.

vétele már a templom építése előtt megtörtént. A hamukeresztbe írt ábécé sem birtokbavételt, sem mágikus célt nem jelent, hanem jelképezi a krisztusi tant, amellyel a templomot megszentelik, amelynek a templom szolgál.

A modern liturgikusok értelmezésének a magva abban rejlik, hogy az alphabetumban a keresztény tan két, ill. három fő nyelvének jelzését és mindenekfölött magának a keresztény tannak jelképét, rövidített, potenciális foglalatját látják. Ezt a fölfogást határozottan és világosan megerősítik a régebbi, középkori egyházi írók. Jacobus a Voragine (XIII. sz.) *Legenda aurea*-jának⁶⁰ magyarázata: *In pavimento alphabetum scribitur, quod quidem repraesentat... articulos nostrae fidei... Ecclesiae enim pavementum est nostrae fidei fundamentum; elementa, quae inscribuntur, sunt articuli fidei, quibus rudes et neophyti . . . in ecclesia erudiuntur.* A X—XI. századi Hugo a Sancto Victore szerint⁶¹: *Descriptio alphabeti, simplex doctrina fidei... In pavimento alphabetum describitur, quando populus prima ac simplici doctrina fidei initiatur.* Ugyanilyen határozottsággal, félreérthetetlenül nyilatkozik a ritus szimbolikájáról legrégebb tanúnk, a IX. századi Remigius Antissiodorensis (Auxerre-i) francia bencés *Tractatus de dedicatione ecclesiae*-jében⁶²: *Pontifex alphabeti ordinem . . . sub certae significationis mysterio describit. Quid autem per alphabetum nisi initia et rudimenta doctrinae sacrae intelligi convenit?*

Egyszóval az alphabetumnak szimbolikus jelentése van: a betűsor a belőle alkotható szavakból álló *doctrina sacra*-t helyettesíti, jelképezi. De Rossi az ábécés hamukeresztet a római földmérők consignatiós eljárásából származtatta, tévesen, mint föntebb említettük. Helyes azonban értelmezésének alap gondolata, hogy a ritus eredetét antik előzményekben kell keresnünk. Csakhogy itt nem szabad Rómára szorítkoznunk, hanem messzebbre kell tekintenünk: Keletre, ahonnan az őskereszténység, mely ott fejlődött, a környező vallások szertartásaiból köztudomás szerint sok dolgot átvett liturgiájába. Oda utal a szíriai istenségek szentélyeiből származó carnuntumi és a vele rokon többi ábécés fölirat, valamint a dura-europosi templom vallásos freskói alatt olvasható görög alphabetum.⁶³ Ezeket De Rossi nem ismerte, mert csak a *Bulletino de archeologia cristiana*-ban 1881-ben e tárgyról közzétett tanulmánya utáni évtizedekben, halála után kerültek napfényre.⁶⁴ Világos, hogy nekünk az

⁶⁰ De dedicatione ecclesiae c. szakaszában. Graesse³ (1890) 852.

⁶¹ Migne. *Patrologia Latina* 176 col. 441.

⁶² Migne, PL 131, col. 851.

⁶³ Leclercq: *Cabrol, Dict'onn.* 1, 2, 1602.

⁶⁴ A carnuntumi 1891-ben, a núpolyi görög felirat 1894-ben, a S. Francescaé 1901-ben, a puteoli 1896-ban.

ókeresztény templomdedicatiós alphabetumokat ezekkel a szintén sacralis jellegű föliratokkal kell párhuzamba állítanunk, annál is inkább, mert korbelileg is összetartoznak.

Láttuk, hogy a pogány szentélyekből származó ábécés föliratok mágikus, démonúzó értelmezésnek ellentmond az antik apotropaikus emlékek eltérő jellege, valamint a betűs emlékek összevetéséből és a kerkyrai Apollodoros tanúságából leszűrt elvi megállapításunk, hogy mágikus célzathoz összevissza való, értelmetlen, nehezen recitálható betűcsoportokat használtak, nem pedig az ábécének közismert, könnyen elmondható, állandó rendű egymásutánját. És láttuk másfelől, hogy a keresztény templomszentelésnél alkalmazott latin-görög alphabetumokat a középkori liturgikusok egyértelműleg misztikusan, szimbolikusan, az isteni íge, a doctrina sacra jelképének magyarázzák. Ez az egyértelműség nyilvánvalóan a ritushoz fűződő hagyomány szigorú megőrzésének következménye, mert egyéni, spekulatív értelmezés esetén föltétlenül egymástól eltérő magyarázatokhoz jutottak volna.

Ha mármost az összes kutatók, Dieterichék is, az ókeresztény alphabetumokat hangsúlyozottan a pogány ilyenmű föliratokkal állítják párhuzamba, jobban mondva ez utóbbiakból származtatják s ha tudjuk, hogy az ókeresztény egyház a pogány kultuszokból való kölcsönvételeinél az otthonos, a néptől megszokott ritusokat és szimbolumokat az új tan megkedveltetése, népszerűsítése érdekében tudatosan hasonló értelemben vette át — elég a számos példa közül a legközönségebbeket: az aqua lustralis, a tömjénezést, a manus velatae-ket említenünk — joggal következtethetünk arra, hogy ebben az esetben is az történt, azaz, hogy az ókeresztény templomok padlójára írt alphabetumokat ugyanúgy s azért tekintették e tan jelképének, amint s amiért az antik szentélyekben is ezek, a kétségtelenül sacralis jellegű ábécés feliratok hasonló értelemben szerepeltek, nem mágikus, hanem misztikus jelentésűek voltak. Ha, mint Cumont megállapította (l. az 50. jegyzetet), a meg nem fejtett keresztény ritusok megértéséhez sok esetben azok keleti előzménye, forrása adja a megoldás kulcsát, nyilvánvaló, hogy oly közös ritusnál vagy szimbolumnál, melynek a keleti vallásban való alkalmazását nem tudjuk értelmezni, viszont a keresztény körben való előfordulását régi tanúk egybehangzó magyarázata alapján ismerjük s joggal tarthatjuk az ősi hagyomány továbbélésének, ezt, a kereszténységben neki tulajdonított értelmét lehet és kell a rejtélyes keleti esetre alkalmaznunk: így következtethetünk a templomszentelési ábécés föliratoknak a középkori liturgikusoktól összhangzóan adott magyarázatából a pogány szentélyek ábécés föliratainak sacralis, misztikus értelmére.

Antik, egykorú értelmezések hiányából eredő rejtélyességük onnan ered, hogy ezek az ábécés föliratok keleti istenségek kultuszhelyein szerepeltek. Ezek a keleti vallások misztérium-vallások, amelyeknek sajátsága, hogy tanaikat, a misztérium logosát, a szent legendát szigorú titokként (Apuleius Met. 11, 21—22: *sacrorum arcana; arcana purissimae religionis secreta*) tanították a beavatandóknak; s azért csak élőlőzzel adták át egymásnak; arról mások előtt beszélni, vagy azt írásba foglalni nem volt szabad. Apuleiusnál mondja Lucius beavatásáról (Met. 11, 23): *Quaeras forsitam... , quid dictum, quid factum? dicerem, si dicere liceret; cognosceres, si liceret audire. Sed parem noxam contraherent aures et linguae illae temerariae curiositatis.* A legerősebb tilalmakkal védték a tant a profanizálás (*a curiositate profanorum*) ellen.

Ha az őskeresztények, mint fentebb láttuk, a katechumenek initiációját az apokaliptikus ω és az alphabetum magyarázatával végezték és hitvallásuk jeleként ezt vésték az elhúnyt hívő sírkövére, a templomszentelésnél pedig a hamukeresztes ábécével a liturgikusok szerint a betűivel leírható *sacra doctrinát* jelezték, másfelől meg pogány szentélyek falába illesztett alphabetumos fölirataink vannak, melyekben a misztérium logosának, legendájának jelzését láthatjuk, avagy a falra festett szent legendás képeket a misztérium deiknymenáinak magyarázataként alájuk festett ábécé kíséri, önként adódik, hogy ez utóbbiakra is alkalmazzuk Remigius már fent idézett mondását: *Quid autem per alphabetum nisi initia et rudimenta doctrinae sacrae intelligi convenit?*

A ritus átvételét, átváltását a keleti kultuszoknak és az őskereszténységnek Kis-Ázsiában és Szíriában való szoros érintkezése, egymásra való hatása teszi érthetővé. Ez az érintkezés épp fölirataink korában, a Kr. u. II. és III. században volt a legelevenebb, amikor az új hit szentélyei a pogányokéi mellett emelkedtek, mint pl. a dura-europosi keresztény templomot is ez időben (232. Kr. u.) építették fel a palmyrai baalok szentélye tőzsomszédságában.

E kornak vallásosságát a misztériumos vallások elterjedése jellemzi,⁶⁵ amikor az Eleusiniák újjáéledése mellett a keleti istenek, különösen Mithras és Kybele, Isis és Sabazios meg a szíriai baalok kultuszai virágoztak, Nyugaton is elhatalmasodtak s nagy hódításokat tettek mind az egyszerű emberek, mind a műveltek körében. A kereszténységnek ezekkel a misztériumos vallásokkal erős harcot kellett folytatni és ebben a versengésben az ellenfélnél dívó, a néptől megszokott és ked-

⁶⁵ Mint azt J. Geffcken, *Der Ausgang des griech. röm. Heidentums* (1920) c. szép könyvében kifejti.

velt kultuszeselekmények és szimbolumok tudatos átvételével is iparkodott annak híveit magának megnyerni. Mikor a késő császári korban Keletről, Szíriából az alphabetum misztikus alkalmazása átszarmazott a keleti kultuszokkal Nyugatra, a keresztény egyház ezt is átvette rítusai közé.

A synkretizmus ezen korából való pannóniai fölíratunk. Ennek az ábecé alá írt s kellő figyelemre nem méltatott toldaléka, a harmadik sorban olvasható *ex visu*, újabb támpontot adhat értelmezéséhez, ha párhuzamba állítjuk azzal a leírással, melyben Apuleius Metamorphosesei hőségének az Isis misztériumokba való beavatásáról szól, amikor Lucius képében az író tudvalevőleg saját magát rajzolja. A párhuzambaállítás annál megokoltabb, mert a szobanforgó munka fölíratunkkal körülbelül egykorú (153. Kr. u.), alig két évtized van közöttük, írója pedig a misztériumos vallásokat saját tapasztalatából ismerte: *Sacrorum pleraque initia in Graecia participavi... At ego multiunga sacra et plurimos ritus et varias caerimonias studio veri et officio erga deos didici* (Apol. 55). Mikor initiációjának külsőségeit leírja (Met. XI, 22, 23), — mert hiszen csak ezeket volt szabad elárulni (*quod solum potest sine piaculo ad profanorum intelligentias enuntiare*) — amelyek során a főpap a szentélyből előhozott hieroglifés könyvekből (*de opertis adyti profert quosdam libros, litteris ignorabilibus⁶⁶ praenotatos*) magyarázta meg neki a misztérium alaptanait, amelyeket a felavatandónak tudni kell (*quae forent ad usum teletae necessario praeparanda*), akkor nála is sűrűn szerepel az *ex visu*: minden az istenség parancsa folytán (iussu) történik, melyet az állandóan, ismételt éjjeli látomások útján (*ex visu*) közöl Luciusszal és a főpappal.⁶⁷

Amit Apuleius mesél Isis és Osiris jelenéseiről, ugyanarról tanúskodnak mindenfelől a korabeli fölíratok. A miszticizmussal teli bizarr kor emberei hittek az isteni jelenésekben. Klasszikusan bizonyítja ezt a sok egyéb példa közül Juppiter Dolichenusnak nemrég, 1935-ben az Aventinuson Colinitől föltárt szentélye, melynek gazdag exvotóinak legnagyobb részét a hívők *ex visu, ex iussu dei* állították a II. század végén és a III. század elején.⁶⁸ Ugyanakkor Carnuntumban a Dolocenum

⁶⁶ Isis kultuszáról lévén szó, világos, hogy a *litterae ignorabiles*-en hieroglifákat kell érteni.

⁶⁷ *Nec fuit nox ana, vel quies aliqua, visu deae monituque ieiuna.* (Met. 11, 19). — *Noctis obscurae non obscuris imperiis evidenter monuit (dea)* (Met. 11, 22), — vagy: *mirificis imperiis... sic instruxit nocturna divinatione clemens imago* (Met. 11, 29). — *Hactenus divini somnii suada maiestas, quod usus foret, pronuntiavit* (Met. 11, 30).

⁶⁸ A. M. Colini, La scoperta del santuario delle divinità Dolichene sull'Aventino. Bull. d. Comm. Arch. Com. 63. 1935, 155. Ugyanő: Epigraphica 1. 1939, 122. 125.

négy fogadalmi ajándékán van jelezve, hogy *ex viso, iussu dei* adományozták. Ezek közül háromnak fölirata⁶⁹ pontosan megnevezi a följajánlókat, akik, s egyik az okot is, amiért a relief-képet, ill. az oltárokat dedikálták (*pro salute sua et suorum*). A negyediknek a mi ábécés föliratunk sem nevet nem ad, sem egy árva szóval nem mondja, miért szentelte istenének ezt a rejtélyes ajándékot, mely teljesen elüt a szokásos szobor vagy relief vagy oltár alakjában dedikált anathemáktól. Ha mármost arra emlékezzünk, hogy a miénkkel rokon, ugyancsak szíriai istenek szentélyéből való többi három ábécés fölirat (a puteoli, nápolyi és római)⁷⁰ szintén, ellentétben a föliratok általános szokásával, elhallgatja az adományozó nevét és az exvoto célját, és Apuleiusnak idevonatkozó, fentidézett tudósítására gondolunk, önként adódik a következtetés, hogy ezek az ábécék amolyan, Lucius initiatiójánál használt *litterae ignorabiles, quibus sacerdos praedicat, quae forent ad usum teletae necessario praeparanda* s hajlandók leszünk ezeket a föliratot ábécéket, melyeknek misztikus jellegét már megállapítottuk, közelebbről úgy értelmezni, hogy minden valószínűség szerint valamiféle initiatio tilkos ritusánál használták, amikor a misztikus kultusz *candidatusait frater*-ekké, *patronus*-okká meg *princeps*-szé avatták — a *Dolicheni colitores* ezen rendfokozatai ismeretesek a föliratokból⁷¹ — és amikor a *sacerdos dei* mint *mystagogos* a betűsorból, melyben az összes szavak, minden tudás elemei *πάρτα στοιχεῖα* foglaltatnak, magyarázta nekik a misztérium logosát: *initia et rudimenta doctrinae sacrae*. E célból ajánlhatták föl a hívők isteni meghagyás folyán, *ex visu* a márványba vésett alphabetumokat a szentélyben. De ezt a célt a táblán jelezni nem volt szabad, mert tiltotta a misztérium-vallásoknak a titoktartásra vonatkozó parancsa, amely megtiltotta egyúttal azt is az adományozó mystesnek, hogy nevét odaírja. Ezért olyan szűkszavú és néma a carnuntumi fölirat és társai.

Megszólaltattuk a néma követ, mely alkalmat adott a szentélyekből előkerült ábécés föliratok problémáinak fejtegetésére. S ha Apuleius leírására támaszkodó gondolatunk, hogy a márványba vésett betűsor esetleg az initiatio szertartásánál szerepelhetett, nem is egyéb, mint a dolog természete szerint közelebbről nem bizonyítható föltevés, annyit mindenesetre sikerült az írók és emlékek, párhuzamok és eredet tanúságai szerint megállapítanunk, hogy carnuntumi föliratunk és társai nem a primitív mágia, hanem a magasabb fokú misztika kö-

⁶⁹ CIL III 11129, 11136. Kan. Juppiter Dolichenus (1943) n° 89, 92, 95.

⁷⁰ Röm. Mitt. 18, 1903, 73, 74, 80. (Hülßen).

⁷¹ Colini: Epigraphica I, 1939, 128 sk. = Kan, Juppiter Dol. 95 n° 140. — CIL VI 416 = Kan, i. m. 97 n° 141. H. Demircioglu, Der Gott auf dem Stier (1939) 96.

rébe tartoznak, nem démonűző, bajhárító célzatúak, hanem sacralis jellegűek, hogy az ábécé betűiből korlátlanul alakítható szavak révén titkos, csak a beavatottak számára érthető beszédet jelképeznek és ezzel misztikus célt, ritust szolgáltak — ilyenképpen sikerült talán e föliratokat a beléjük magyarázott Alphabetzauber igézete alól felszabadítani.

Annak kapcsán pedig, hogy az antik szentélyek ábécés föliratai átszármaztak az ékeresztény rituáléba és a templomszentelésnél ma is szerepelnek, rá lehet mutatnunk arra, hogy a pogány szokás átvétele újabb adat azon tények sorában, melyek igazolják, hogy az antik világnak kereszténnyé való átalakulása minden harc és versengés ellenére sem jelentett az egész vonalon a régi világgal való teljes szakítást, hanem egy-egy ponton csak átértékelés volt, mint a mi esetünkben egyszerű átváltás: a régi tömlőbe töltötték az új bort.

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL.

A XXV. kötet tartalma:

1. *Förster Aurél*: Az aristotelesi ú. n. Parva Naturalia szerkezetű és keletkezése.
2. *Petrovics Elek*: Jegyzetek művészetünk történetéhez a XIX. század első felében.
3. *Zsirai Miklós*: Az obi-ugor igekötők.
4. *Melich János*: Latinbetűs helyesírásunk eredete.
5. *Moravcsik Gyula*: A Magyar Szent Korona görög feliratai.
6. *Alszeghy Zsolt*: A XVII. század magyar lírai költészete.
7. *Szidarovszky János*: Újabb elméletek az indogermán ínyhangokról.
8. *Brisits Frigyes*: Vörösmarty Mihály és az Akadémia.
9. *Csekey Ferenc*: Liszt Ferenc származása és hazafisága.
10. *Mészöly Gedeon*: Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje.
11. *Gyomlay Gyula*: Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettős verssoraiban.
12. *Förster Aurél*: A filológia fogalma.

A XXVI. kötetből megjelent:

1. *Zlinszky Aladár*: Petőfi és a zseni-elmélet.
2. *Laziczius Gyula*: Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések.
3. *Ivánka Endre*: Szent Gellért görög műveltségének problémája.
4. *Gáldi László*: Az erdélyi román nyelvújítás.
5. *Fckhardt Sándor*: Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburghban.
6. *Zsigmond Ferenc*: Orosz hatások irodalmunkban.
7. *Láng Nándor*: Egy pannóniai föliratról. (Az ábécés föliratok értelmezése.)

